

१०
१६

अथ

Siddhanta Muktaavali

१०
१६

अन्यनामः -

सिद्धान्तमुक्तावलिः

कर्तृनामः -

विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः

विषयः -

न्यायशास्त्रम्

१४३

१०
१६

को०

या इति स्वरूपकथनं न तु तल्लक्षणं गगनादावति व्याप्तेः मूर्त्तगुणा इति वेगेन स्थितिस्थाप
कोप्युपलक्षणीयः अमूर्त्तेषु न वर्त्तत इत्यर्थः॥ लक्षणं तु तावदन्या न्यत्वं एव मयेऽपि उच्यते
येषामिति अमूर्त्ता मूर्त्तगुणा इत्यर्थः॥ अनेकाश्रिता इति संयोगविभागदि। त्यादीनि
दिदृक्तीनि त्रित्यवतुष्टादिकं त्रिचतुरादि वृत्तीति बोध्यं अतः शेषेति स्वरूपरसगंधस्य
शैकल्यपरिमाणौ कथं कथं परस्वापरत्वं बुद्धि सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नगुरुत्वद्वयं
त्वत्वे ह संस्कारा इष्टशब्दा इत्यर्थः॥ बुद्ध्यादीति बुद्धि सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्ना इत्यर्थः॥ स
त्वा इति स्वरूपरसगंधस्य शब्दा इत्यर्थः॥ इदं च त्वं वे शेषिका इति विशेषणं यद्वे शि
षिकाः स्वार्थे ठक् विशेषणगुणा इत्यर्थः॥ संख्यादिरिति संख्यापरिमाणपथकं योग
विभागपरस्वापरत्वानीत्यर्थः॥ द्विद्वयेति चक्षुषा ह्यपि ग्रहणयोग्यत्वात् बाह्ये
ति स्वरूपादीनां चक्षुरादि ग्राह्यत्वात् विभूनामिति बुद्धि सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्न
मो धर्मभावना शब्दा इत्यर्थः॥ अकारणेति कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उच्यन्ते ते ते कार
णगुणा एव कारूपादयो वक्ष्यन्ते बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् पाकज
स्वरूपादीनां कारणगुणा एव साभावाद्वाक्यजा इत्युक्तं तथा विधं अपाकजं सवेदसमवायि

१ कारणगुणे इति अमूर्त्तगुणस्यैव कर्मजातिकर्मजत्वं युद्धेति तावत्संघट्टाविति
२ याति संयोगजं संयोगसिद्धं अमूर्त्तगुणस्यैव कर्मजातिकर्मजत्वं युद्धेति तावत्संघट्टाविति

क। एवंस्ति तत्थापके त्वयोरपि ज्ञेयं ।

त्वमिति घटादिरूपरसगंधस्य त्रीः कपाळादिरूपरसगंधस्य त्रीभ्यो भवति, एवं कपाळ ३९
दिपरिमाणोदीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं त्राब्दस्यापि द्वितीयत्राब्दप्रति
निमित्तत्वमिति बुद्ध्यादीनामिष्टादिनिमित्तत्वादिति भावः। द्विधैवेति असमवायि
कारणत्वं निमित्तकारणत्वं च तथा हि। उत्प्लस्यर्शोत्प्लस्यर्शो स्यात्समवायिपाकजैनिमि
त्तं गुरुत्वं। गुरुत्वं पतनयोरसमवायिप्रतिघाते निमित्तं। वेगो वेगस्यंदयोरसमवा
यीअप्रतिघाते निमित्तं। द्रवत्वं द्रवस्यंदनयोरसमवायिसंयुहे निमित्तं। भेरीदं उ संयो
गः। त्राब्दे निमित्तं भेरीकाशसंयोगो समवायी। वंशदलद्वयविभागः त्राब्दे निमित्तं वंश
दलाकाशविभागो समवायीति। प्रादेशिकः। अव्याप्यवृत्तिः। वधुरिति। रूपत्वं जाति
स्तु प्रचक्षते। रूपत्राब्दो लोकिनी प्रतीतिरस्तीति चेन्मास्तरूपत्राब्दप्रयोगस्तथा
पि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषो नु भवसिद्ध एव रूपत्राब्दाप्रयोगेपि नीलो वर्णः
पीतो वर्ण इति त्राब्दो लोकिनी प्रतीतिरस्यैव। एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धं न वै
का एव नीलारुणादिव्यक्त्य इत्येकव्यक्तिवृत्तिर्या नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं।
नीलो नष्टोरक्त उत्पन्न इत्यादि प्रतीते नीलादेरुत्पादविनाशशालित्वानानात्वादप्य
था एक नीलनाशो जगदनीलमापद्येत। न च नीलसमवायिरक्तसमवाययोरेव विनोदो

रिबद्ध

त्यादविषयकोसोप्रत्यय इति वाच्यं। प्रतीत्यासमवायानुष्ठेखात्। न वस एवायं नील इति प्रत्य
 खांशो घवेकमिति वाच्यं। प्रत्यक्षस्य तज्जतीयविषयत्वात्। सैवेयं गुर्जरीतिवत्। लाघवं तु प्र
 त्यक्षप्राप्तिर्ती। अन्यथा घटादीनामप्येकप्रसंगात्। उदाहरिनां शब्दुदेः समवायावलंब
 नत्वापत्तेः। एतेन रसादिकं व्याख्यातं। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः। एव
 मप्यपि उपलंभकं उपलब्धि कारणा इदमेव विवक्ष्यते। चक्षुष इति। द्रव्यगुणसामान्या कर्म
 नां वाक्षुष प्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणं। तद्रूपं शुक्लपीतरक्तनीलकृष्णकबुरादिभेदा
 दनेकप्रकारकं भवति। ननु कबुरं कथं मतिरैकरूपं। इत्थं नीलपीठारज्जो वयवीनता ता
 व नीरूपो प्रत्यक्षः। ह प्रसंगात्। नापि व्याप्य हस्ति नीलादिरूपमु स्यद्यते पीता वहे
 देनापि नीलोपलब्धि प्रसंगात्। नाप्यप्यहस्तिनीलादिकमु स्यद्यते। व्याप्यहस्तिजातीय
 गुणानाम व्याप्यहस्ति चे विरोधात्। तस्मान्नाना जातीयरूपैरवयविनिविजातीयं चित्र
 रूपमारभ्यते। अत एवैकं चित्रमिति अनुभवोपि। नाना रूपकल्पने तु गौरवात्। इत्थं च
 नीलादीनां पीताद्यारंभे प्रतिबंधकत्वं कल्पनादवयविनिनपीताद्युत्पत्तिः। एतेन स्पष्टो
 विव्याख्यातः। रसादिकमपि नाप्यप्यहस्ति किंतु नाना जातीयं सवदवयवैरारब्धेवय र
 विनिरसाभावेपि न क्षतिः तत्र रसनं यावयवरस एव गृह्यते। रसनेंद्रियादीनां द्रव्य

नी

नर

स६

३७

हि सामर्थ्याभावात्। अवयविनि रसत्वेपि क्षते रभावात्। जलदीति। जलपरमाणोते जः परमाणौ वरु ३
पंन्नि स्यात्। पृथिवी परमाणु रूपं तु नि स्यात्। तत्र पाकेन रूपांतरो स्यात्। न हि घट स्पर्शा कानं तरंतद
वय गोप कं उपलभ्यते। न हि रक्त कपालस्य कपालिका नीला वयवा भवति। एवं क्रमेण परमा
णा वपि पा क सिद्धेः। अन्यत्र। जल ते जः परमाणु रूपमिन्नं रूपं सहेतु कं रसं नि रूपयति रस
स्थिति। सरुकारीति। रासन ज्ञाने रसकारणमि स्यर्थः। कर्ववदिति। जलपरमाणो रसो नि स्या
न्यः सर्वोपि रसो नि स्य इत्यर्थः। गंधं नि रूपयति घ्राण या दृ इति। उपस्सरक इति घ्राण अन्यज्ञा
ने कारणमि स्यर्थः। सर्वोपि गंधो नि स्य एवं। स्पृशे नि रूपयति। स्पृशे इति। उपकारक इति स्पर्शा
शेन प्रसुप्ते स्पृशेः कारणमि स्यर्थः। अनुस्मृति इति। पृथिव्या वायो अथ स्पृशे नुस्मृति इति।
जलस्य शीतः। ते जलं उल्लः। कठिनं सुकुमारस्य शौ पृथिव्या एव स्यर्थः। कठिन स्यादिकं तु न सं
योगगतो जातिविशेषः। बहु यो घृता प त्तेः। कर्ववदिति। जल ते जौ वायु परमाणु स्पृशे नि स्या
स्तद्धि भस्य शौ स्तु नि स्या इत्यर्थः। एतेषां रूप रस गंध स्पृशे नां नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूप रस
गंध स्पृशे परा इति। पावक संयोगा उपलभ्यते। न हि शतधा पि ध्मायमाने जले रूपादिके पराव
र्तते। नीरे सौ रभमौल्यं चान्नं यं व्यतिरेकाभ्या सुपाधेरेवेति। निर्णिपते। पवन पृथिव्याः शी
त स्पृशे दिवत्। तत्रापि पृथिवी षपि मध्ये परमाणा वे वप्ता क इति वै शेषिका वदंति तेषा

सूयादीनां

मयमाशयः। अवयविनावयवेष्ववयवेषुपाको न संभवति परंतु वक्रि संयोगेनावयवविषुविनेव
षुखतं त्रेषु परमाणुषुपाकः। पुनश्च पक्ष परमाणु संयोगात् द्वाणुकारि प्रक्रमेण पुनर्महावयवि
पर्यंतमुत्पत्तिः। तेजसामतिशयितवेगवशात्सर्वव्यूहनाशो रुटिति व्यूहं तरोत्पत्तिश्चेति।
अथ द्वाणुकारिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धि
विशद्याय प्रक्रियाः। तत्र विभागज विभागानंगीकारेन वक्षणात् दंगीकारे विभागः किं
विहाये क्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तच्चैकमेव। तत्र यदि द्व्यारंभक संयोगवि
नाशविशिष्टं काळं मपेक्ष्य विभागज विभागस्या शदा दशक्षणा। अथ द्व्यनाशविशिष्ट
काळमवयवं वापेक्ष्य तदैकादशक्षणा। तथाहि। वक्रि संयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्व
तरेण विभागस्तत आरंभक संयोगनाशस्ततो द्वाणुकनाशस्ततः परमाणौ त्रयामादिनाशस्त
तोरक्ताद्युत्पत्तिस्ततो द्व्यारंभानुगणक्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत आरं
भक संयोगस्ततो द्वाणुकारव्यस्योत्पत्तिस्ततोरूपाद्युत्पत्तिः। ननु त्रयामादिनाशक्षणे रक्तो
त्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्व्यारंभानुगुणक्रिया स्तु म अग्नि संयुक्ते परमाणौ यत्कर्म विनाश
मंतरेण गुणोत्पत्तिमंतरेण च तत्र परमाणौ क्रियां तदा भावात्कर्मवतिकर्मो तदनुत्पत्तिः।
निर्गुणो द्व्यारंभानुगुणक्रियानुत्पत्तिश्च। तथापि परमाणौ त्रयामादि निवृत्तिरसमकाळं रक्ता
द्युत्पत्तिरिति चेत् न पूर्वपादि च संस्थापिरूपां तरे हेतुत्वात्। अथ दशक्षणा साचारंभक

ह

तदि

संयोगविनाविशिष्टकाळमपेक्ष्यविभागेनविभागजननेसतिस्थात्। तथाहि। वद्वि संयोगात्काद्य २
 णुकारंभकेपरमाणौक्रियाततोविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्ततोद्यणुकनाशविभागज
 विभागोततःश्यामनाशपूर्वसंयोगनाशोततोरक्तोस्यस्यतरसंयोगोततोवद्विनोदनजन्यपरमा
 णुकर्मणोनाशस्ततोदृष्टवदात्मसंयोगात्। द्व्यारंभानुगुणक्रियाततोविभागस्ततश्च पूर्वसंयो
 गनाशस्ततआरंभकसंयोगस्ततोद्यणुकोसुतिरधरक्तोसुतिः। अथैकादशीक्षणावद्वि संयो
 गात्परमाणौकर्मततोविभागस्ततोद्व्यारंभकसंयोगनाशस्ततोद्यणुकनाशस्ततोद्यणु
 कनाशविशिष्टकाळमपेक्ष्यविभागस्ततःपूर्वसंयोगनाशस्ततउत्तरसंयोगस्ततःपरमाणुक
 र्मनाशस्ततोदृष्टवदात्मसंयोगात्। द्व्यारंभानुगुणक्रियाततोविभागस्ततःपूर्वसंयोगनाशस्त
 तोद्व्यारंभकसंयोगस्ततोद्यणुकं। ततोरक्तोदिमध्यमशब्दवदेकस्मादग्नि संयोगान्तरूपनाशो
 स्यादो। तावत्काळमेकस्याग्रेरस्तिरह्यात्। किं वयमुत्थादकोनाशकस्तदानैष्टरूपादानैष्टरूपा
 दावग्निनाशोनीरूपश्चिरं परमाणुस्यान्नाशकश्चेदुत्थादकस्तदारक्तोस्यग्नौतदग्निनाशोरक्तो ३
 रक्तानस्यात्। परमाण्वंतरकर्मविंतनास्यचमादिक्षणेपिगुणोसुतिस्तथाद्येकत्रपरमा
 णौकर्मततोविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशपरमाण्वंतरकर्मविंतनास्यचमादिक्षणेपि
 गुणोसुतिः। णिततोद्यणुकनाशःपरमाण्वंतरकर्मजश्चविभागइत्येकःकाळः। ततःत्रया
 मादिनाशोविभागापूर्वसंयोगनाशइत्येकःकाळः। ततोरक्तोसुतिर्द्व्यारंभकसंयो

पते अपेक्षा बुद्धिनाशश्चेति प्रथममपेक्षा बुद्धिस्ततो द्वितीयो सतिस्ततो विरोधज्ञाने द्वितीये
 विफलतासर्क ततो द्वितीयोऽष्टप्रसङ्गमपेक्षा बुद्धिनाशश्च ततो द्वितीयनाश इति यद्यपि शा
 न्तोतरं द्वितीयनाशमात्रच्छाद्यो ग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिना प्रयत्नात् तथा अपेक्षा वि ३
 बुद्धेस्त्रिषणा वच्छादितं कल्पते अन्यथा निर्विकल्पककाळेपेक्षा बुद्धिनाशादन्तरं द्वि
 तस्येव नाशस्याभुद्धिस्तत्प्रसङ्गं तदानीं विषयाभावात् विद्यमानस्येव चक्षुरादिनाशा
 नजननोपगमात् तस्माद्विषयप्रसङ्गादिकमपेक्षा बुद्धेर्नो राकं कल्पते न चापेक्षा बुद्धिना
 शा कथं द्वितीयनाश इति वाच्यं काळान्तरे द्वितीयप्रसङ्गाभावात् अपेक्षा बुद्धिस्तदुत्सादिका
 तन्नाशक इति कल्पनात् अतएव तत्पुरुषीयापेक्षा बुद्धिजन्यद्वितीयादिकं तेनैव गृह्यत
 इति कल्पते न चापेक्षा बुद्धेर्द्वितीयप्रसङ्गकारणं त्वमस्तीति वाच्यं लोचनेन द्वितीयं प्रति
 कारणत्वेनोचितत्वात् अतीद्विषयकादावपेक्षा बुद्धिर्गोमिनां सर्गादिका न परमा
 ण्वाहो ईश्वरीयापेक्षा बुद्धिर्ब्रह्मांशोतरवर्तियोगिनामपेक्षा बुद्धिर्बोद्धि सादिकारणमिति
 अपेक्षा बुद्धिः केस त आह अने केति अपेक्षेक इत्याकारिक इत्यर्थः परिमाणं निरूपयति
 परिमाणमिति परिमितव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधं
 आणुमरुदीर्घस्वंचतुपरिमाणं नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते जायत इत्यत्रापि

अपेक्षेक

परिमाणमित्यनुवर्तते अनित्यमिति र्वेणान्विती तथावानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणज
 न्यं प्रवयजन्यं चेत्यर्थः तत्र संख्याजन्यमुदाहरति द्वाणुकादाविति द्वाणुकस्य त्रसंज्ञोऽपि परि
 माणं प्रतिपरमाणु परिमाणं द्वाणुकपरिमाणं वा नकारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयो
 कृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्वाणुकस्यानुपरिमाणं तु परमाणवणु सापेक्षयानो कृष्टं त्रसं
 णुपरिमाणं तु न स जातीयमतः परमाणो द्वितीयसंख्या द्वाणुकपरिमाणस्य द्वाणुके त्रिंशु संख्या
 व त्रसंज्ञेण परिमाणस्या समवायिकारणमित्यर्थः परिमाणजन्यमुदाहरति परिमाणं च द्वा
 राविति प्रवयजन्यमुदाहरति प्रवयति तन्नाशं निरूपयति नाश इति पृथक् निरूपयितुं
 माह संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक् तन्नित्यतादिकं संख्यावत् यथानित्यं
 केकस्तेनित्यमनित्येनित्यमेकं तन्नाशश्च द्वितीयक्षणे वा स्याद्यते आश्रयनाशाभश्यति तथा
 एकप्रथक्मपि द्वितीयादिवद्विपृथक्मपीत्यर्थः न च परमस्मात्प्रथमि सादावन्योन्याभावा
 तासते तत्कथं पृथक् गुणांतरं स्वीक्रीयते न च पृथक्मेवास्तन तदन्योन्याभाव इति वाच्यं
 रूपं न च द्वा इति प्रतीत्यनापत्तेः न हि रूपेण राविधिकं पृथक् गुणांतरमस्ति न वा घटे घटाविधि
 कं पृथक्मस्तीयेन परंपरासंबंधः कल्प्य इत्यत आह अन्योन्याभाव इति विलक्षणोति
 ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न स्याद्वैलक्षण्यमिति चेन्न न विनार्थभेदं घटास्थगिति वदुया

द्वि ५

ने सत्राविपंशमी प्रसंगात् तस्माद्यदर्शकयोगे पंचमी सौर्धो न पार्थान्यो न्याभावतो विज्ञो गुणं ४१
 तरं कल्प्यत इति संयोगं निरूपयति अप्राप्रयोरिति तं विविधं जेतो कारितं इति एष संयोगः
 द्वितीय उभयकर्मजः तृतीय इति संयोगज संयोग इत्यर्थः तृतीयस्यादिति पूर्वपान्तिर्न आ
 दिमः अविद्यातः द्वितीयः नोदनं रव्यः संयोगः विभक्त प्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभा
 ग इति एककर्मैति उदाहरणं तु ज्ञेय न शैल विभागो हि कं पूर्ववद्बोध्यं तृतीयः विभागजः का
 रणमात्रविभागजन्यकारणाकारणविभागजन्यश्चेति आद्यस्तावद्यत्र कपाळे कर्मततः क
 पाळद्वयविभागस्ततो घटारंभकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्तत्तैव कपालविभागेन सक
 र्मणाः कपाळस्याकाशादिविभागो जन्यते तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति नवतेन
 कर्मणो वकर्षं शांतरविभागो न जन्यत इति वाच्यं एकस्य कर्मण आरंभकसंयोगप्रतिद्विविभाग ४२
 जनकस्य अनारंभकसंयोगप्रतिद्विविभागजन्यविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुंड
 मलभंगप्रसंगात् तस्माद्यदीदमनारंभकसंयोगप्रतिद्विकविभागं जनयेत्तदा रंभकसंयो
 गप्रतिद्विविभागं जनयेत् नवकारणविभागो नैव पूर्वकुतो शांतरविभागो न जन्यत इति
 वाच्यं आरंभकसंयोगप्रतिद्विविभागवतो वयवस्य सति द्वये देशांतरविभागा संभवात् द्वि
 तीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेपिविभक्त प्रत्ययभवति तत्र शरीर
 तरुविभागो हस्तक्रियानकारणः अधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रियानास्ति अवयविकर्मणो याव

माका

न७

४१

क ६

गइसेकः काळः अथ ध्यणुको सति रथरक्तो सति रिति पंचक्षणा इत्यनात्रा समकालं परमाण्वं तरेक
 र्मे विं तनात् षष्ठे गुणो सति तथाहि परमाणु कर्मणा परमाण्वं तरविभागस्तत आरंभकसंयो
 गनाशस्ततो ध्यणुकनाशपरमाण्वं तरकर्मणि अथ त्रयामनाशः परमाण्वं तरकर्म अविभाग
 श्रवतोरक्तो सति परमाण्वं तरे पूर्वसंयोगेनाशश्च ततः परमाण्वं तरसंयोगस्ततो ध्यणुको स
 तिरथरक्तो सति रिति एवं त्रयामनाशक्षणा परमाण्वं तरे कर्म विं तनात् सप्तक्षणात् रक्तो सति
 समका कालं परमाण्वं तरे कर्म विं तनादष्टक्षणा इति नैपायिकानामिति नैपायिकानां मते ध
 णुकादाववयविव्यपिपाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सति द्रष्टा द्रष्टेः स्वरूपाव
 यवैरंतः प्रविष्टैरवयवेष्ववयवेष्ववयवेष्वपिपाको न विरुध्यते अनंतावयवतनाशकव्यने
 गौरवं इह च सौ पंधट इत्यादि प्रत्यक्षिज्ञा यत्र तु न प्रत्यक्षिज्ञा तत्रावयविनाशोपि स्थी
 क्रियत इति संख्यां निरूपयतुमाह गणनेति गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येय
 र्थः निसेषु निमित्तमिति निसेषु परमाण्वादेषु एकसंनि संनिसेषु घटादावनि सप्त
 मकलमि सार्थः द्विहादयो व्यासव्य इति संख्याः प्रपेक्षा बुद्धिजन्याः अनेकैति
 यद्यपि द्विहादि समवायः प्रसेकं घटादावपि वर्तते तथापि एको दाविति प्रत्ययाभावाद्
 कोनदाविति प्रत्यक्षज्ञावाच्च द्विहादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन संबंधो नैकाश्रयोऽप्युप

य०

द्वयवकर्मनियतत्वाद्दत्तत्रकारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो अन्यत इति अतएव विभागो
गुणोत्तरं अन्यथाशरीरे विभक्तप्रत्ययोनस्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथा सिद्धो भव
ति परापरव्यवहारनिमित्ते परस्परस्वरूपे निरूपयति परस्परं वा परस्परं चेति देशिकमिति देशि
कं परस्परं बहुतरस्वरूपं संयोगोत्तरित्वेन शोनाडुमुच्यते एवं तदल्लीयशोदपरस्परमुच्यते अत्राव ना ४
विद्यार्थं तृतीयापेक्षा यथापाठे किंपुत्रान्नकाशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाठे किंपुत्रास्तु तत्र
मपेक्ष्य प्रयागो पर इति तयोः देशिकं परस्परं वा परस्परं यो असमवायी असमवायिकारणं
तदाश्रये देशिकं परस्परं वा श्रूयते दिवाकरेति अत्र परस्परमपरस्परं च काचित्कं ग्राह्यं य
सूर्यपरिस्पंदोपेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पंदो धेकः स ज्येष्ठः यस्य स कनिष्ठः कोटि
कं परस्परं वा परस्परं अन्यद्वय एव अत्र काचित्कं परस्परं वा परस्परं यो तद्वन् इति तदभाववति त
प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः तत्प्रपंचः अप्रमा प्रपंचः आद्य इति विपर्यय इत्यर्थः शरीर
दो निश्चयरूपं यदात्मत्वं प्रकारकं ज्ञानं गोरौ रुमिस्याकारकं एवं शरीरादौ पीतः शरीरादौ स्याकार
कं यज्ञानं निश्चयरूपं तद्वद्भ्रम इति किं सिद्धिदिति वितर्कः निश्चयस्य लक्षणमाह तदभावे
नि तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः संशयं लक्षयति स संशय इति एकपक्षिक
विरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः साधारणेति उभयसाधारणेण बोधमस्तथा
न संशयकारणं यथोच्चैस्तरत्वं स्थाण्वस्त्वाणुसाधारणं ज्ञानं स्थाणुर्न वेति संतिग्ये

स्यनित्यानित्यव्याप्यवृत्तित्वं

४५

एवमसाधारणधर्मज्ञानकारणं तथा शब्दवृत्तिरिति चेत्तत्र शब्दे गृहीता शब्दे नित्येति चेन्न
 नित्येति चेत्तत्र शब्दो नित्यो न वेत्ति सादिशब्दात्मिकानसंशयकारणशब्दव्या
 प्तिसिद्धानादीनां निश्चयमात्रजनकस्य स्वाभाव्यात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं ज
 न्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयद्विषयसंशयः एवं व्याप्यसंशया
 दपि व्यापकसंशय इत्यादि कंबोध्यं किंतु संशये धर्मज्ञानं धर्मोद्दिष्टसंनिवृत्तौ वा कारणमि
 ति दोष इति अप्रमां प्रतिदोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणाः कारणं तत्र पितादिरूपा दोषाश्च
 ननु गतास्तेषां कारणवमन्वयव्यतिरेका देवसिद्धेः छत्तास्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानादि
 द्वं यथा प्रमाज्ञानसामान्यकारणविभक्तकारणजन्या जन्यज्ञानसादृश्यमावत् न च दो
 षाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं पीतः शंख इति ज्ञानस्थले पितादौ सखा छंख प्रमानु
 सृजति प्रसंगात् विनिगमनाविरहः दुर्न तद्दोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणतायान्या
 य्यत्वात् न च गुणसत्त्वेऽपि तेन प्रतिबंधा छंखे नश्चै स ज्ञानमतः पितादिदोषाभावानाका
 रणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुलकल्यनेनेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेक
 र्थांगुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः एवं त्रयं प्रतिगुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचसात्
 तत्र दोषाः क इत्यपेक्षापामासृपि चेति क्वचित्पितादिभ्रमेऽपि पितादिदोषाः क्वचित्पिता
 दौ च व्याप्यभ्रमाणाभ्रमे दूरहं दोषाः क्वचित्त्रयं शौरगत्रमे मंडूकवखां जनेमि सेवं दो

४६

४
 नाननुगता एव प्रतीतिजनका इत्यर्थः। अथ केरुणा इत्याकांक्षायां प्रसूता दौ क्रमशोगु
 णान् दर्शयति प्रसूतेति। प्रसूतेति विशेषणवद्विशेष्यसंनिकषोगुणः। अनुमितोसा
 ध्यायैशिष्यज्ञानं गुणः। एवमथेष्टं। प्रमानिरूपयति। त्रमभिन्नमिति। ननु यत्र
 भुक्तिरजतयोरिमेरजतेतत्ररजतांशेविप्रमानस्याज्ञानस्य भ्रमसिद्धत्वाभावादत
 आह नपवेति। तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेस्यर्थः। एवं निर्विकल्पकं प्रमान
 स्यात्तस्य स्वप्रकारकत्वाभावात्। अत आह न प्रमेति। ननु ह्येकपिसंयोगज्ञानं भ्रमः।
 प्रमावस्थादिति चेत्। न प्रति योगिव्यधिकरणं संयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्य भ्र
 मत्वात्। न बह्वे संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र संयोगाभावावस्था
 प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं। तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य
 भ्रमत्वात्। अत्रस्याननुगमात्प्रमाणाननुगमेपिन क्षतिः। प्रमावमिति। मीमीसकारि
 प्रमावै स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् तज्ज्ञानप्रमण्यं
 नैव गुरु इति। अद्वानामते तु ज्ञानमतीद्वयं ज्ञानजन्या ज्ञानता प्रसूततया च ज्ञानमनुमी
 यते। मुरारिभिश्चापां मते तु अनुभवसायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषामतेपि तज्ज्ञानविषयज्ञा
 नेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्यहि ज्ञानमतीद्वयं ज्ञानवतो वेद्यो विषयः। तन्म
 तं हूय यत्नित्यतो ग्राह्यमिति संज्ञायति। यदि ज्ञानप्रमाणं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदा न

भासदशापन्नज्ञाने प्रमाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा सूक्ष्मते प्रामाण्ये
 ज्ञातमेवेति कथं संशयः। यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मि ज्ञानाभावात् कथं संशयः तस्मा
 ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं तथा हि। तदे ज्ञानं प्रमासंवादि प्रवृत्तिजनक स्यात्। इदं पृथिवी
 च प्रकारकं ज्ञानं प्रमागंधवति पृथिवी च प्रकारकं ज्ञानं स्यात्। एवं मिदं जलं संप्रकारकं
 ज्ञानं प्रमास्नेहवति जलं च प्रकारकं ज्ञानं स्यात्। न बहेतु ज्ञानं कथं ज्ञातमिति वा व्यपृथि
 वी च स्पष्टतो ग्राह्यं स्यात्। तत्र गंधग्रहेण गंधवद्विशेषकं तस्यापि सुगुह्यं स्यात्। तत्प्रकार
 कं वा बहिर्भूतं तद्वद्विशेषकं संपरं न गृह्यते संशयं नु रोधात्। ननु सर्वेषामेव ज्ञानानां
 यथार्थं वा प्रमाणं भवेत् तद्वद्विशेषकं संपरं विविशेषणं व्यर्थं रं गेरजतार्थितः प्रवृत्तिप्रमज
 न्या न स्यात् तवमते प्रमस्याभावादि वाच्यं। तत्र दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनिश्चितं तत्रोपस्थितं
 रजतस्योदाग्रं हस्तं हेतुं स्यात्। स रजतस्य लेखे विनिश्चितं ज्ञानं स्यात् स्यात् तदेक कारणं
 अस्तु वा तत्रापि पुरोवर्तिनिश्चितं कारणमिति न वान्यथाख्यातिः संभवति। रजतप्रसक्तं
 रणस्य रजतस्य निर्वर्णस्य भावाद् रं गेरजतबुद्धे रनुपपत्तिरिति चेत् न तस्य रजतस्य लेखे
 प्रवृत्तिं प्रतिविशिष्टं ज्ञानं स्यात् हेतुतायाः ह्येव स्यात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् न च संवादिप्र
 वृत्तौ तत्कारणं विवादि प्रवृत्तौ दाग्रहः कारणमिति वाच्यं। लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हे
 तुत्वकल्पनात्। इत्थं च रं गेरजतव विनिश्चितं बुध्यं नु रोधेन ज्ञानक्षणा प्रसासंति वा

न्यनेपिनक्षतिः। फलमुखगोरवस्यादोषत्वात्किंचरं अरजतपो रिमेरंगेरजतेपि शानंतत्र
नन्यरणबाधोपि। अपिचयत्ररंगरजतयोरिमेरंजतरंगे इति शानंतत्रोभयत्रयुगपत्प्र
वृत्तिनिवृत्ती स्यातांरंगेरंगभेदग्रहेरजतेरजतभेदग्रहेवान्यथाख्यातिभयोस्तन्मते
रंगेरंगभेदाग्रहस्यरजतेरजतभेदाग्रहस्यवसत्वात्। दोषादेव रंगेरजतभेदाग्रहस्यरज
तेरंगभेदाग्रहस्यवसत्वात्किंचअनुमितिं प्रतिभेदाग्रहस्यहेतुत्वे जलद्रुदेवक्रियाप्यधम
वद्भेदेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा। यदिवाचि शिष्य शानंतकारणेऽतदायोगोलकेवक्रिया
प्यधम शानमनुमिसुतोधादापतितं। इत्थं वान्यथाख्यातौ प्रसक्तमेव प्रमाणं परंरंग
जतयाजानामीत्यनुभवादिति संक्षेपः॥ पूर्वव्याप्तिरिक्ता तद्रूपोपायस्तदनदर्शित इत्यत
स्तदंशयति। व्यभिचारस्येति। व्यभिचाराग्रहः स ह्यवारग्रहश्च व्याप्तिग्रहकारणमित्यर्थः।
व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वात्तदभावः कारणः। एवमन्ययव्यतिरेकाभ्यां स ह
चारशानस्यापि हेतुताभक्तयोर्दर्शनंतुन कारणं व्यभिचारास्पृशौ स ह्यदर्शनेपि क्विद्यापि
ग्रहात्। क्विद्यापिचादशंकाविधननद्वाराभक्तयोर्दर्शनमुपयुज्यते यत्र तु पक्षयोर्दर्शनाद
पिशंका नापेतितत्रविपक्षबाधकस्तर्कोपेक्षितः॥ तथाहि। वक्रिविरुद्धिप्यपि धर्मस्यापि
तियद्याशंका भवति तदासावक्रिधर्मयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिस्थानाजिवर्तते।
यद्यप्येवक्रिमान्स्यात्तदाधर्मवाभरस्याकारणं विना कार्यं न सतेः। यदि वक्रविकार

णाविनाकार्येन स तेः॥ यदि विनाकारणं विषयसहेतुक एव वा भविष्यति तितत्राव्याश्रय
 काविवर्तित दासाव्याघातादपसारणीया॥ यदि कारणं विनाकार्यं स्यात्तदा धर्माप्येव द्वे स्तस्य धर्मो
 जनस्य नियमउपादानं तवैव न स्यादिति॥ यत्र स्य त एव शं कानावतरति तत्र न तर्कापेक्षापी
 तितदिदं मुक्तै तर्कः॥ क्वचिच्छं कानि वर्तक इति॥ इदानीं मुपाधि निरूपयति॥ साध्यस्येति॥ साध्य
 साधनमतव्यापकत्वे सति साधन साधनमताव्यापक इत्यर्थः॥ ननु स शो मि त्रातनय हादिस्यत्र
 शाकपाकनर्त्तनोपाधिस्यात्तस्य साध्य व्यापकत्वाभावात्॥ श्याम हस्य घटादावपि स लो देवं वा
 युः प्रसूतः॥ प्रसूतस्य शोश्रय हादिस्यत्रोक्त रूपवर्त्तनोपाधिः स्यात्स साध्यस्यासादावपि स
 हात्॥ तत्रवरूपाभावात्॥ एवं धर्मो विनाशी जन्य हादिस्यत्रभावर्त्तनोपाधिस्यादिना त्रिहास्य
 प्रागभावेपि स हात्॥ तत्रवभाव हा भावादिति चेत्॥ नय इमो वच्छिन्न साध्य व्यापकत्वं त इमो
 वच्छिन्न साधना व्यापकत्वं मि स्य धर्मो ता स्य र्थात्॥ मि त्रा तत्र य हा वच्छिन्न श्याम हस्य व्यापकत्वं शा
 कपाक जन्य बहिर्द्व्य हा वच्छिन्न प्रसूतस्य व्यापकत्वं मुक्त रूपवर्त्तनोपाधिः स्यात्तत्र वच्छिन्न सा
 धनस्याव्यापकत्वं एवं धर्मो विनाशी जन्य हादिस्यत्र जन्य हा वच्छिन्न साध्य व्यापकत्वं भावर्त्तनो
 स इतो ए तादृशो धर्मो नास्ति यद्वच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं तदा वच्छिन्नस्य साधनस्य त्रा
 व्यापकत्वं किंचित्स्यात्॥ व्यक्तिवारिणी तस्याध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिः स्यात्
 साध्यव्यक्तिवारिणिरूपकमधिकरणं अंततस्तद न्यतर हा वच्छिन्नस्य साध्यस्य व्याप

कसंसाधनस्य वा व्यापकं ह्यमुपाधेः संभवति तिति । अतएव लक्ष्यमपि उपाधिस्वरूपमेतै हनु सारे
 ण दर्शयति । त्वव इति । त्वसाध्य इति । त्वं उपाधिः । त्वं वसाध्यं वत्त्वसाधे तयो र्यनिचारिते स्युः ।
 उपाधेर्दूषकता वीजमाह व्याप्तिवारस्येति । उपाधिव्यपिचारेण साध्यव्यपिचानुमानमुपाधेः
 प्रयोजनमित्यर्थः । तथाहि । पत्रं छद्मसाध्य व्यापकं ह्यत्र छद्मे नोपाधिव्यपिचारेण साध्यव्य
 पिचारानुमानं । यथा धूमवान् वद्रे रिया दौ वद्विधूमव्यपिचारी । आर्द्रं ह्यनव्यपिचारि सादि
 तिव्यापकव्यपिचारेण व्याप्यव्यपिचारावत्रयकत्वात् । यत्र किं चिद्दमो वच्छिन्नसाध्यस्य व्याप
 कउपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यपिचारेण साध्यव्यपिचारानुमानं । यथा सत्र्यामेमि
 त्रातनयहादिसादौ मित्रातनयसंश्यामस्य व्यपिचारिमित्रातनयेनाकपाकजस्य व्यपि
 चारिसादिति बाधानुभीतपक्षेतरस्तसाध्यव्यापकता ग्राहकप्रमाणाभावात् । त्वव्याघात
 कसाधे नोपाधिः बाधो नीतस्तपक्षेर्न वत्येव वद्विरलुलः कृतकहादिसादौ प्रत्यक्षेण व
 द्धिरलुलग्रहे वद्वीतरत्नमुपाधिः । यस्य रूपाधेः साध्यव्यापकसादिके संदिह्यते स संदि
 ह्योपाधिः । पक्षेतरस्तसंदिह्योपाधिरपि नोद्भावनीयः । कथं कसंप्रदायानुरोधेदिति । केचि
 न्नुसस्मृतिपक्षोक्तपक्षमुपाधेः फलं । तथाहि । अपो गोलकं धूमवद्विरिया दौ वयो गोल
 कं धूमाभाववत् । आर्द्रं धनावा इति । स स्मृतिपक्षसंभवा इति । इत्थं वसाधनव्यापका
 पिक्वडिउपाधिः यथा करका एषिवीकठिनसंयोगवत्तादिसादौ अनुल्लाशी तस्य
 स्पर्शवत्त्वं वा त्रय्यरूपा सिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं सर्व

तापावे दूषणां तरसां कर्षो दत्र वसाध्य व्यापक पक्षा वृत्तिरुपाधिरस्यारुः। शब्दोपमानयोरिति।
 वैशेषिकाणां मते प्रसूक्ष्ममनुमानं व प्रमाणां शब्दोपमानयोरनुमानविधये व प्रमाणा। तथा
 हि दंडेन गामभ्यां जेत्यपदानि वैदिके पदानि वातास्ये विषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञाने
 र्वकाणि आकांक्षादिमस्य दकदंबत्वात् मनेति पदकदंबवत्। यद्वा एते पदार्था मिथः संस
 र्गवन्तः योग्यतादिमस्य दोषरक्षापितत्वात्तादृशपदार्थवत्। दृष्टं तेपि दृष्टं तरेण साध्यमि
 ति रिति। तन्मते दूषयति तत्र सम्यगिति। व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधानुभाविकत्वा
 त्। नहि सर्वत्र शब्दश्रवणानेतरं व्याप्तिज्ञाने मानमस्तीति। किं सर्वत्र शब्दस्त्वलेयदिव्याप्ति
 ज्ञानं कल्प्यते तादासर्वत्रानुमितिश्च लेपदज्ञानं कल्पयिष्यान्नाब्दबोधश्च किं न स्वीक्रीयते
 इति। द्वैविध्यमिति। अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकवचनव्यतिरेके से दात
 तत्रासादिपक्षः केवलान्वयाय द्वा इदमपि धेयं। प्रमेयत्वादिसादौ तत्र हि सर्वस्यैवास्ति ये
 यत्तादिपक्षः सर्वः अस्य सपक्षः केवलव्यतिरेकी। यथा एषि वीतिरेकेष्वपि सिद्धते। गंधवत्तादि
 सादौ। तत्र हि जलादि त्रयो त्रयोदशभेदस्य पूर्वमसिद्धतया निश्चितसाध्यवतः सपक्षत्वा
 भाव इति। सस्य पक्षविपक्षोन्वायव्यतिरेकी यथा वक्रिमान्ध्रुमादिसादौ। तत्र सपक्षस्य म
 हानसादेविपक्षस्य जलद्रुदादेः असत्तादिति। तत्र हि व्यतिरेकिण्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं
 कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं न वक्ति। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र

५

५

४५५
 जेरात्रिभोजनसिध्यातिथि। वेष्टापिनप्रमाणोतरं। तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्या
 दिसमशीलसाक्ष्यद्वयं तत्प्रभावात्। यदि तु व्याप्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति। सुखं निरूपय
 तिसुखं हितिका म्यं अस्मिन्नाषविषयः। धर्मो जेति। धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावइत्य
 र्थः। दुःखं निरूपयति। अधर्मो जेति। अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभावइति भावः। प्रतिकूल
 तिसर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषयइत्यर्थः। इहां निरूपयति निदुःखस्य इति। इहां हि फलविषय
 यिष्णुपायविषयती वा। फलं सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलं प्रतिफलज्ञानं कारणी। अतएव
 पुनर्वाच्यं सपरवर्तियज्ञातं सस्वरुति तयेष्यते। तत्पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात्। इतरेच्छानदीने
 छाविषयतुं फलितार्थः। उपाये ह्येति इष्टसाधनताज्ञानं कारणी। विकीर्षेति। कृतिसाध्यत्वप्र
 कारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणी छाविकीर्षीपाकं ह्यसाधयामासीति ननु भावात्। विकी
 र्षीप्रतिकृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणी। अतएव ह्येति कृतिसाध्यताभावा
 त्रविकीर्षी। बलवद्विष्टेति। बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबंधकं बलवद्वेषः प्रतिबंध
 कइत्यन्ये। तद्वद्विष्टेति। बलवद्विष्टाजनकस्य ज्ञानं कारणमिष्टस्य। द्वेषं निरूपयति। द्वेषेति
 बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं च प्रतिबंधकं। तेन नान्तरीयकदुःखजनकपाकादौ न द्वेषः। प्रय
 त्नं निरूपयति प्रवृत्तश्चेति। प्रवृत्तिर्निवृत्तिजीवनयोर्नियतत्वेदात्प्रयत्नस्त्रिविधइत्यर्थः।

विकीर्षेति। मधुविषसंपत्ताभ्रभोजनादौ बलवद्विष्टानुवधिसेन विकीर्षीभावो भ्रप्रवृत्तिरि
 तिभावः। कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्विष्टवद्विष्टानुवधिसेन ज्ञानमपि स्वतंत्रान्वयव्यतिरेका
 त्प्रवृत्तौ कारणमिष्टवद्विष्टेति। कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः। तथा हि। ज्ञानस्य प्रवृत्तौ ज
 ननीयायां विकीर्षीतिरिक्तं नापेक्षितमस्ति। साच कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्र
 कारप्रकारकधीसाध्यस्य नियमात्। विकीर्षी हि कृतिसाध्यप्रकारिके छातत्र कृतिसाध्यव
 प्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं विकीर्षीयां तद्वारा प्रवृत्तौ चहेतुः। न विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः।
 रुखसाध्यपि प्रवृत्तसापत्तेः। रुखासाध्यताज्ञानं प्रतिबंधकमिति चेत्। न तदभावापेक्षया कृति
 साध्यताज्ञानस्य लघुत्वात्। न वद्विष्टोरेव हेतुत्वं। गौरवात्। ननु तन्मते मधुविषसंपत्ताभ्र
 तत्त्वणे चैव वदने च प्रवृत्तसापत्तिः। कार्यताज्ञानस्य सादिति चेत्। न स्वविशेषणत्वात्। प्रति
 बंधनजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्। काम्यदियागपादौ कामनास्वविशेषणं। ततश्च ब
 लवद्विष्टानुवधिसेन काम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं तत्र प्रवृत्तिः। तत्प्रवृत्तौ जने न प्र
 वृत्तेते तदानीं कामनयाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्। निसेव शौचादिकं पुरुषविशेषणं। तेन
 शौचादिज्ञानाधीन कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवद्वि
 ष्टानुवधिसेन साधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतुरस्ति। बलवद्विष्टानुवधिसे
 न वद्विष्टेति चेत्। नान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलवद्वेषविषयदुःखाजनकत्वं

वेतिवेत्। न इव साधनवृत्तिसाध्यवृत्तौ युग्यशातुमशक्यतात्साध्यससाधनस्यो
 विरोधात्। असिद्धस्य हि साध्यवृत्तिसिद्धस्यवसाधनत्वं नैकमेकदासिद्धमसिद्धं चेति शाय
 ते। नस्मात्ताच्छेदादुभयं शायतइतिमेवं। लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीयसाधनत्वे सति
 कृतिसाध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात्। न वसाध्यससाधनवृत्तौ विरोधः। यदा कदा विस्साध्यस
 साधनवृत्तौ विरोधात्। एकदा साध्यससाधनवृत्तौ शानात्। न वीनास्तुममेदं कृति
 साध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं। अनागते तस्य शातुमशक्यतात्। किंतु यादृशस्य पुंसः कृति
 साध्यं यद्व्यंतादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय प्रवर्तते। तेनौदनकामस्य तसाध्यताज्ञानवत्
 स्तदुपकरणवत्। पाके कृतिसाध्यता इवाश्वाहमिति प्रति संधाय पाके प्रवर्तते तदुत्पादु
 तन। स्वकल्पितलिप्यादि प्रवृत्तौ यौवने कामोद्देशादिना संयोगादौ न लब्धभावात्। इदं तु व
 ध्य। इदानीमिष्टसाधनसाध्याज्ञानं प्रवर्तकं। तेन भावि यौवनराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदा
 नी कृतिसाध्यताज्ञानात्। एवंप्रोक्तो जने न प्रवर्तते। तदानीमिष्टसाधनसाध्याज्ञानात्। व
 र्तेते बहोषट्षितवित्तो विषादिभक्षणे तदानी बलवदनिष्टाननुबन्धीयसाधनात्। न वास्ति
 कस्यागम्यागमनत्रात्रुवधादि प्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धीयवृद्धिर्न कसीधन
 लज्ञानादिति वाच्यं। उक्तं रागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात्। दृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्य
 ताज्ञानाभावात् न चिकीर्षाप्रवृत्तिर्किं हिष्टसाधनताज्ञानादिछात्रात्। कृतिश्च प्रकृति

त्रियो निवृत्तिमर्थः। अत्रेदं बोध्यं येन संबंधेन यत्रा व्यापकता गृह्यते ता संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कत इमावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् यस्य संबंधेन यत्रा व्यापकता गृह्यते ता संबंधावच्छिन्नप्रति
 योगिता कत इमावच्छिन्नसंवत्स्य। दसिद्धिः। इच्छं यत्रेतरं ह्यव्यापकसंगंधाभावे गृह्यते तत्र गंधा
 भावाभावेन इतरहा सं ताभावः सिध्यति। यत्र तु तादात्म्यसंबंधेनेतरा व्यापकता गृह्यते तत्र तादा
 त्म्यसंबंधेनेतरस्याभावः सिध्यति। स एव चान्या न्याभावः। एवं यत्र संयोगसंबंधेनेतरं संप्रति
 संयोगसंबंधेन वद्वे व्यापकता गृह्यते। तत्र संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिता कव द्वाभावेन जल
 द्दे संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कधमाभावः सिध्यति। अत्र व्यतिरेक व्याप्तिग्रह
 व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं केचिद्व्यतिरेकसहचारेणा न्यव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरे
 कव्याप्तिज्ञानं कारणं। यत्र व्यतिरेकसहचारा व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकी युज्यते साध्यप्रसिद्धि
 रक्तघराशवेयजाता। पश्चात्सुखिनी लावच्छेदेन साध्यतइति। वदंति। अर्थापत्तेरिति। अर्थापत्ति
 प्रमाणां तरेके वनमन्यते। तथा हि। यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवितं ज्योतिःशास्त्रवगर्तजिनि
 नो ग्रहसंघं च प्रसूयादावगतं। तत्र शतवर्षजीविन्यानुपपत्त्या वहिःसंघं कल्प्यते। तदप्य
 नुमाने गताये वा ज्येते। तथा हि। नीवि वस्य बहिःसंघं ग्रहसंघान्यतरव्याप्यं गृहीतं। तत्रान्य
 तरसिद्धौ जायमाना नां योगरूपसंवाधा इति। स ह्यमसुमितो भासते एवं पीनो देवदत्तो दिवान्
 बुद्ध इत्यादौ पीनवस्यभोजनव्याप्यसंवागमाद्भोजनं सिध्यदिवापनोजनवा

रूपा बोध्या तेन जीवनेनो निध ल सा थ्ये प्राणं पंचक संवारेण न प्रवृत्तिः। इच्छे व प्रवर्तक हानुरा
धादि धेरपि इष्टसाधन हादिक मर्थः। इच्छे व विश्व जि ता य जे ते सा दौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रा
पि स्वर्गः फलं कल्प्यते। ननु हरः संध्या मुपासी ते सा दौ इष्टानु सत्ते कथं न वार्थ वादिक ब्र
ह्मलोकादिः प्रसवाया भावो वा फल मिति वाच्यं। तथा सति काम्ये निय स हान्या पत्तेः कामना
भावे करणा पत्तेः। इच्छे व फल श्रुति स्तत्रार्थ वा दमा त्रमिति चेत्। नग्रहणा श्राद्धा दौ नि स्य व नैमि
त्तिक यो दिव नि स्य व काम्य ह यो रप्य विरोधात्। नच कामना भावे करणा पत्तिः। त्रिका कश्च
वपाठादा विव कामना स द्वा व स्येव कल्या नात्। ननु वेद बोधित कार्य ता शाना स्रवृत्तिरिति स
भवति। स्वेष्टसाधन ह्यम ज्ञाय ता दृश कार्य ता शान स ह स्वेणा पि प्रवृत्ते रसं भवात्। यरपि
यंड पूर्व फल मिति तदपि न। कामना भावे करणा पत्ते स्तो ल्यात्। कामना कल्पने हार्थ वादिक फ
लमेव रात्रि स त्रं न्या या कल्प्य तां। अन्यथा प्रवृत्त्य नुपपत्तेः। तेनानु सृति तथा चान्य प्रसवाय
स्य मन्व ते एवं संध्या मुपासते। ये तु सततं संश्रित व्रताः। वि धृत पा पाप्मो यंति ब्रह्म लोक मना मय
एवं रघार हर हर श्राद्ध पितृभ्यः प्रीति मा वह नि सादि प्रसा ह्म कं एव फलं कुरु क्त न व पित प्रीतिः
कथं फलं व्यधि करण तादिति वाच्यं ग या श्राद्धा दा विनो र्देश्य व सं बंधे नैक फलं अन क व स्य
कचि कल्प नात्। अत एवो र्त्तं शास्त्रे देशित फल मनु धा तरी सु सु र्ग इति पितृणां मु क्त त्वे तु स
स्य स्वर्गो हि फलं द्या क न्नि य नैमि त्तिका नुष्ठान स्य सामान्य तः। स्वर्ग फलं च्या त्पंडा पू वार्थ

प्रवृत्तिश्च न संभवति न हि तत्तु खंडः स्वाभावो वा स्वतः पुरुषार्थो न वा तत्साधनं प्रत्य
 वापानुसृतौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत् न इत्थं यथा हि निरुक्ते प्रत्यवायाभावस्तच्छति तद
 भावे तदभाव एव प्रत्यवायाभावस्तद्वेदुः ख प्रागभावसद्वृत्तदभावे तदभाव इति योगक्षेम
 साधारण कारणतायादुः ख प्रागभावं प्रत्यपि सुवचनस्यैवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुः ख प्रा
 गभावहेतुत्वमिति ननु न कलजं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थकं नार्थान्वय इष्टसाधनत्वा
 भावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् इति चेत् न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृत्तिसाध्यत्वं च
 न विध्यर्थकं किंतु बलवदनिष्टाननुबधित्वमात्रं तदभावश्च न भावो बोध्यते अथवा बल
 वदनिष्टाननुबधित्वसाधनत्वे सति कृत्तिसाध्यत्वं विध्यर्थकं तदभावश्च न भावो बोध्यमानो
 विष्टाभावो विशेष्यवति विशेष्यभावे विश्राम्यति ननु ज्ञेयनेनास्मिन् रन्युद्धेते सत्रक
 थं बलवदनिष्टाननुबधित्वमर्थः ज्ञेयनस्य स्मरणानु कुल व्यापारस्य हि साधनेन
 रकसाधनेन सात् न च वैधत्वात् निषेध इति वाच्यं अस्मिन् प्रायश्चित्तोपदेशात् न च म
 रणानु कुल व्यापारमात्रं यदि हि सा तदा खड्गकारस्य कूपक तु श्व हिंसक सापत्तिगंल
 लग्नाभक्षणा अन्यमरणो आत्मवद्य सापत्तिश्चेति वाच्यं मरणोद्देशकस्य अपि
 विशेषसात् अन्योद्देशकस्येना राचहृत ब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति

वेत्त। नश्येन वारणा या दृष्टा दार कचेन विशेषणात्। अतएव कात्री मरणार्थ कृतिश्चि वप आदेर
पिनहिंसा च। नवसाक्षा मरण जनकस्ये वहिंसा च। नश्येन रक्त न तथा। किंतु तज न्या पूर्व
मिति वाच्यं। एवं ध्यातेन ब्राह्मणे ब्राह्मणक परंपर याम् तैहिंसा हानापेक्षः। केचित्तु नश्येन स्पर्श
सा फलं ननु मरणं तेन नश्येन जन्य खड्ग धातादिरूपा हिंसा विचार पदार्थः॥ तस्य वपाप जनकस्य
अतः नश्येन स्य वैधवा सा पा जनक वृषि अग्नि मपापं प्रतिसंधाय संतो न प्रवर्तते। आचार्योक्त
आशानि प्रायो विध्यर्थः॥ पाकं कुर्यादित्या दा वा सा रूपे ष्ठा वा विह वल्लि इत्या तस्य ष्ठा वा विहंसा
घवात्। एवं स्वर्ग कामो यजे तेत्या दौ गो यो स्वर्ग काम कृतिसाध्य तथा आसेष्ट इत्यर्थः॥ ततः
आसेष्टेष्टेनेष्ट साधन वा दिक मनुमाय प्रवर्तते। कलं ज ११ क्षणा दौ त दवा वा न प्रवर्तते।
यस्तु वेदे पौरुषेय सं नाभ्युपैतितं प्रतिविधिरेव ता व द्गर्भ इव श्रुति कुमार्यो योगो मानं। न च क
र्तस्मरणं बाधकं। कपिल कणा दादिक मारभ्या धर्पयं तं कर्तस्मरणस्येव प्रतीयमान हात्। अ
न्यथा स्मृतीना मप्य कर्त क वापत्तेः॥ तत्रैव कर्तस्मरण मस्तीति चेत् वेदेपि ष्ठां सि जज्ञिरेत
स्मादि सादिक तस्मरणमस्येव। एवं प्रतिमन्वंतरं वैषा श्रुति रन्या विधीयत इत्यपि द्रष्टव्यं।
स्वयं ११ ररे व ११ गवान् वेदो गी तस्य या पुरा शि वाद्या कषि पयं तां स्मर्य तौ रो स्य न का वका इति
वेदस्य श्रुति मारी। न च पौरुषेय वे ११ त्रमादि संभवा दप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं। निस सर्वज्ञस्य
न निदीषात्। अतएव पुरुषां ते रस्य ११ त्रमादि संभवा न कपिलादेः कर्तृ ह्य वेदस्य किं

वृत्तानां नामैवानेत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तुतरांतरसमूहस्य वेदस्यानित्यत्वमिति उपादीनस्य
समवायिकारणस्य प्रसक्तं प्रवृत्तौ कारणादिति निवृत्तिरिति द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृ
त्तिप्रतिज्ञानवृत्तमन्यप्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः यत्तदिति जीवने यो नियतलो
यावज्जीवनमनुवर्तते स चातीन्द्रियः तत्र प्रमाणमाह शरीरइति प्राणसंवासे घृधिकश्चा
सादिः प्रयतो साध्यः इह च प्राणसंवारस्य सर्वस्य पलसाध्यत्वात्तुमानास्य संशयले
बाधात्रातीन्द्रियलसिद्धिः स एव जीवने यो नियतः गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियमिति
अनित्ये द्यष्टुकादौ तत्तु गुरुत्वमनित्यं नित्ये परमाणो नित्यं गुरुमिति अनुवर्तते तदुक्तं
मसमवायि असमवायिकारणं द्वयं निरूपयति सांख्यिकं द्वयं द्विविधं सांख्य
द्विकं नैमित्तिकं वेत्यर्थः द्वितीयं नैमित्तिकं परमाणविति जल परमाणो द्वयं नित्यमन्यत्र
पृथिवी पुरमाण्वादौ जल द्यष्टुकादौ च द्वयं सममित्यं कुत्र ते जसी कुत्र च पृथिव्यां नैमि
त्तिकं द्रव्यं कोवानैमित्तिकाव्यं स्तद्विद्यति नैमित्तिकमिति अग्नि संयोगजन्यं नैमित्तिकं
द्रव्यं तत्र सुवर्णादिरूपे ते जसि घृतं जलं प्रभृति पृथिव्या च वर्तते तद्व्यर्थं हेतु रिति अ
समवायिकारणमित्यर्थः संयुक्ते सत्तुकादि संयोगविशेषे तत्तद्वयं स्तद्वयं सहितमिति बो
ध्यं तेन द्रुत सुवर्णादि नाना संग्रहः स्तद्वयं निरूपयति स्तद्वयं इति जल इति जल एव स

॥ निरुद्धा ननु पश्चिमपितृले स्त्रिरुत्पलभ्यते । न चासौ ज्ञात्री यस्तथा सति दहनं प्रातिकूल्यं प्रसं
गादत आह तैलांजर इति । तत्प्रकर्षात् तेनोपलभ्यमानस्तेहोपि ज्ञात्री य एव तत्प्रकर्षात्
दमेरानु कूल्यं । अप्रकृष्टस्त्रे हं जलं वद्विं विना शयति तेषां वः । संस्कारं निरूपयति संस्कार
वेदा इति वेगस्थितस्थापकभावनापेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः । कर्म ज इति वेगो वि
विध इत्यर्थः । शरादौ हि नो दहनं जनितेन कर्मणा वेगो अन्यते तेन च पूर्व कर्मना शस्तत उक्त
रकर्म एवमप्येपि विना च वेगं कर्मणाः कर्म प्रतिबंधकत्वात् पूर्व कर्मना शस्तत रकर्मोपति
श्च न स्यात् । यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे न न्यते स वेगो वेगः स्थितिस्थापक
ति । अकृष्टशारवादीनां परिस्वागे पुनर्गनस्य स्थितिस्थापकसाध्यात् । केचिदि
ति । चतुर्धुस्त्रिंसादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यंते । इतदप्रमाणमिति भावः । तस्मि
तस्थापकं केचित् आकृष्टशारवादौ भव नारव्य इति । तस्य संस्कारस्य उपेक्षा । न क
शानास्कारानुस्य ते रूपेणा नाम क इत्युक्तं । तस्मिं शया तस्मिन् सुप्तं ते निश्चय
इत्युक्तं । तेनोपेक्षान्निश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतु तैति भावः । ननु स्मरणं प्रति उपे
क्षान्निश्चयत्वेन हेतु संतेनोपेक्षादि स्थलेन स्मरणी । इच्छं संस्कारप्रतिशान्तेन
हेतुता स्थितिचेत् । न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रत्युपेक्षान्निश्चयत्वेन हेतुतायाः सि
द्धत्वात् । अतो संस्कारितत्र प्रमाणं दृश्यते । स्मरण इति यतः स्मरणं प्रत्युपेक्षां च

नयस्य तः संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्वो नुभवस्य स्मरणं हि जनना सामर्थ्यात्। स्वस्य व्या-
पारान्यतराभावे कारणेन संभवात्। न च प्रतिज्ञा न प्रति तत्तस्य संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षि-
ज्ञायाः। संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिव्योपतिरिति वाच्यं अप्रयोजकं शास्त्रं। परे वृत्तद्वयसंस्का-
रास्पृक्षिज्ञानुदयादुद्विग्नसंस्कारस्य हेतुत्वात्। तत्ता स्मरणस्यैव प्रत्यक्षिज्ञां प्रति-
हेतुत्वं कल्प्यते इत्याहुः। कर्म नास्तीति। यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्म नाशालस्य शास्त्रादिना
शब्दधर्मस्य न स्यात् न हिते न यागादेर्नीशः प्रतिबंधो वा कर्तुं शक्यते। तस्य पूर्वमेव
वृत्तादिति नरकादीनामीति। नरकदुःखादिसकलदुःखानां नारकी शरीरादीनां वसा-
धनमधर्म इत्यर्थः। प्रमाणमाह प्रायश्चित्तादिनाश्रय इति। यदि ह्यधर्मो न स्यात् तदा प्रा-
यश्चित्तादिना नाश्रयं न स्यात्। न हितेन ब्रह्मरुननादेर्नीशः। प्रतिबंधो वा विधातुं
शक्यते तस्य पूर्ववनिष्ठत्वादिति भावः। जीवेति ईश्वरस्य धर्माधर्मो भावादिति भावः।
इमो धर्माधर्मो वा सनेति। अतो ज्ञानिना कृतं तदुक्तं कर्मणि न फळापाठ-
मिति भावः। इह च तद्वृत्तानि नां उदिति कायव्युत्पन्नसकलकर्मणां श्रय इति चेत्। न
तत्र योगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षणं शास्त्रं। कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना क-
र्माणां नशः तदुक्तं शानाग्निः सर्व कर्माणि च स्मृतास्तुते। तथेति। शीयंते वास्य कर्म-
णि। तस्मिं दृष्टे परावर इति च। ननु तद्वृत्तानि न स्तरुहि शरीरावस्था न सुखदुःख-

दिवनस्या तं ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणा नाशादिति चेत्। प्ररक्षेतर कर्मणामेव नाशात् त
च्छरीरेभ्यो गजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं। तदपि प्रायमेव लुप्तं कर्मिण्यादिव च नमिति
शब्दं निरूपयति। शब्द इति। तातो इति। आकाशसमवेतः दूरस्थ शब्दस्याग्राह्या
श्रोत्रेति। ननु। मृदंगाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे। श्रोत्रे कर्णं तदुत्पत्तिरित्यत आह वाची
ति आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोभ्यशब्दस्तेनैव शब्देनोत्पाद्यते स वाद्यवा
द्यव्यापक एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्न उपलभ्यत इति कदेवेति। आद्यशब्दादशदिक्षु
शशब्दा उत्पद्यन्ते ते आन्ये दशशब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः अस्मिन् कल्पे गौरवात् कृतं कस्य
चिन्मत इति। ननु शब्दस्य नित्यत्वात् तदुत्पत्तिः कर्णसंगच्छते स्यात् आह उत्पन्न इति
शब्दानामुत्पाद्यविनाशप्रत्ययैः शालिवाहनेनैवमित्यर्थः। ननु स एवायं कका
र इत्यादि प्रत्ययमिश्रानां छब्दानां नित्यत्वं। इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपेव
स्य त आह सोयमिति। तत्र हि प्रत्ययमिश्रानस्य तत्संज्ञातीयविषयाननुत्पत्ति
वेदे। विषय उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्थं च। द्वयोरपि बुद्धौ न भ्रमरूपमिति। ननु संज्ञा
तीयसोयमिति प्रत्ययमिश्रानुत्पत्तिरित्यत आह। तदेवेति। यद्यपि अर्थादुक्ता तदौ

अमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ ॥ इति श्रीयुक्तमहामहोपाध्याय
 श्रीद्वीतपंचाननभट्टाचार्यकृतसिद्धांतमुक्तावलीसंस्कृतम् ॥ ॥ वैष्णवासेक
 अपक्षेबलुद्धेयांरविवासरेविह्वलात्मजेनपुरुषोत्तमेनलिखितमिदं
 स्तवविह्वरे ॥ श्रीवक्तुंदायनमः ॥ ॐ श्री ॥ ॥

१०
 १६

सिद्धांतमुक्तावली

१०
 १६

१०
 १६